

ДО ПИТАННЯ ПРО СХІДНУ МЕЖУ СІЛЬСЬКОЇ ОКРУГИ ОЛЬВІЇ В ПІЗНЬОКЛАСИЧНИЙ — РАННЬОЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

В. П. Билкова

У статті на підставі даних нових розкопок доводиться, що відоме Білозерське поселення IV—III ст. до н. е. входило не до кола нижньодніпровських скіфських пам'яток, як вважалося раніше, а було найбільш віддаленим на схід поселенням сільської округи Ольвії.

При характеристиці формування та розвитку сільської округи Ольвії відзначається слабка вивченість поселень IV—III ст. до н. е.¹ У статті В. В. Рубана східна межа цих поселень без зазначення конкретних пам'яток визначається районом дельти Дніпра². В узагальнюючій статті С. Б. Буйських, де конкретніше окреслені межі ольвійської хори на різних етапах її існування як крайні східні пункти у IV—III ст. до н. е. визначені поселення Софіївка I та II, але припускається також можливість входження до неї Білозерського поселення, розташованого східніше³. Ця пам'ятка була відома тільки за матеріалами розвідувальних робіт⁴. Після проведення на Білозерському поселенні розкопок, здійснених автором, з'явилась можливість охарактеризувати його повніше та спробувати визначити його місце серед синхронних поселень Нижнього Подніпров'я.

Єдина публікація належить першому досліднику пам'ятки Г. Л. Скадовському⁵. Пізніше, у 1946 р. співробітник Херсонського музею М. М. Дмитренко при зачищенні окопів виявив будівельні комплекси IV ст. до н. е.⁶ У 1952 р. Н. Г. Єлагіна та Н. М. Погребова знайшли в береговому урвищі роздільні виходи культурного шару епохи бронзи, пізньокласичного — ранньоелліністичного та римського часів — шурфовка та підйомний матеріал, більша частина якого зберігається у Херсонському краєзнавчому музеї, підтвердили це спостереження⁷. Є відомості про знахідки античних монет⁸. Поселення доби бронзи було виділено як окрема пам'ятка, а на решті площі припускалось існування довготривалого поселення⁹. У 1989 та 1991—1993 рр. розкопками автора на цій території були виявлені два різночасові культурні нашарування, розташовані окремо, пізньокласичного — ранньоелліністичного часів та римської доби (рис. 1).

Розвідувальні розкопки у південно-західній частині пам'ятки загальною площею 100 м² виявили культурний шар товщиною 0,8 м римського часу. Знайдені частини котловану напівземлянки та 7 ям. Основу речового матеріалу шару та будівельних комплексів становили фрагменти амфор римського часу. Переважали типи, поширені у Північному Причорномор'ї у I—II ст., поодинокі знахідки належать до кінця I ст. до н. е. та першої половини III ст. н. е. Знайдено фрагменти світлоглиняних амфор — широко- та вузькогорлих, на піддонах, з двоствольними та складнопрофільованими ручками та червоноглиняних — широкогорлих з масивними овальними та псевдодвоствольними ручками та амфор з трикутними у розрізі ручками й конічною ніжкою. До непоширених типів можна віднести амфори світло-коричневої глини з двоствольними ручками, амфори з шипоподібними ручками, амфори з кулястою ніжкою. Є також фрагменти червоноглиняних, сіроглиняних, червонолакових (дуже мало) кухонних кружальних та ліпних посудин, кістки свійських тварин і риб; кам'яні вироби; шматочок залізного шлаку.

Нижче рівня дна в розкопах у береговому урвищі було знайдено зруйноване поховання з північно-східною орієнтацією голови небіжчика, з інвентаря зберігся чорнолаковий канфар останньої чверті IV — початку III ст. до н. е. (рис. 4, I). Кістяки та кераміку античного часу знаходили на цій тери-

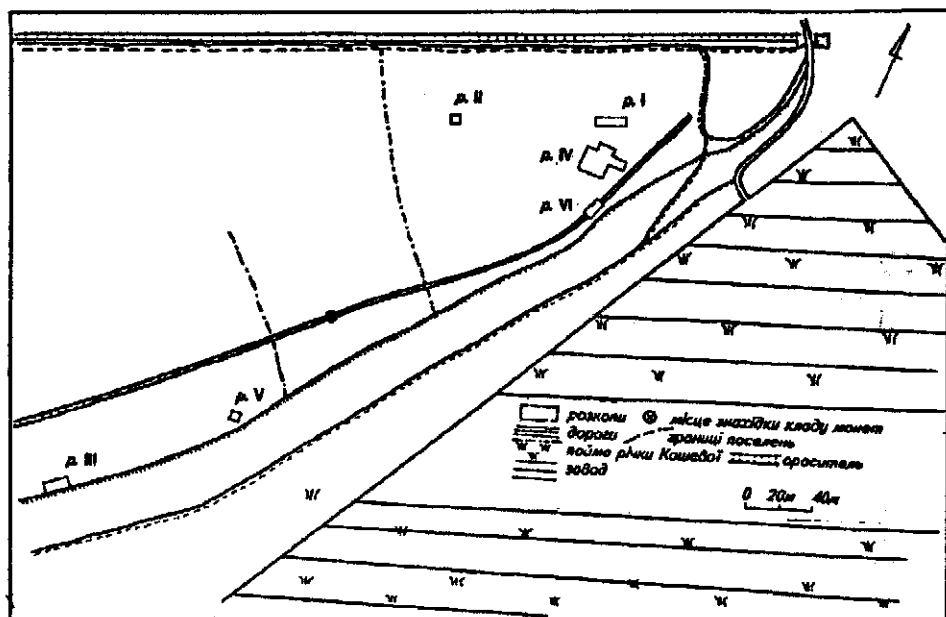

Рис. 1. План-схема розташування поселень з розкопами 1989, 1991—1993 рр.

торії мешканці сучасного селища. Можна припустити існування тут у IV—III ст. до н. е. ґрунтового некрополя.

Можливо, культурний шар перших віків належить до городища на Корабельному мисі — від протоки Корабелка, що згадується в огляді А. П. Чиркова¹⁰. Можна припустити, що в римський час населення вважало за краще з міркувань безпеки перебувати не на місці попереднього поселення, а на мисі. Зараз Корабельний мис значною мірою зруйнований будівництвом, від поселення збереглася невелика частина.

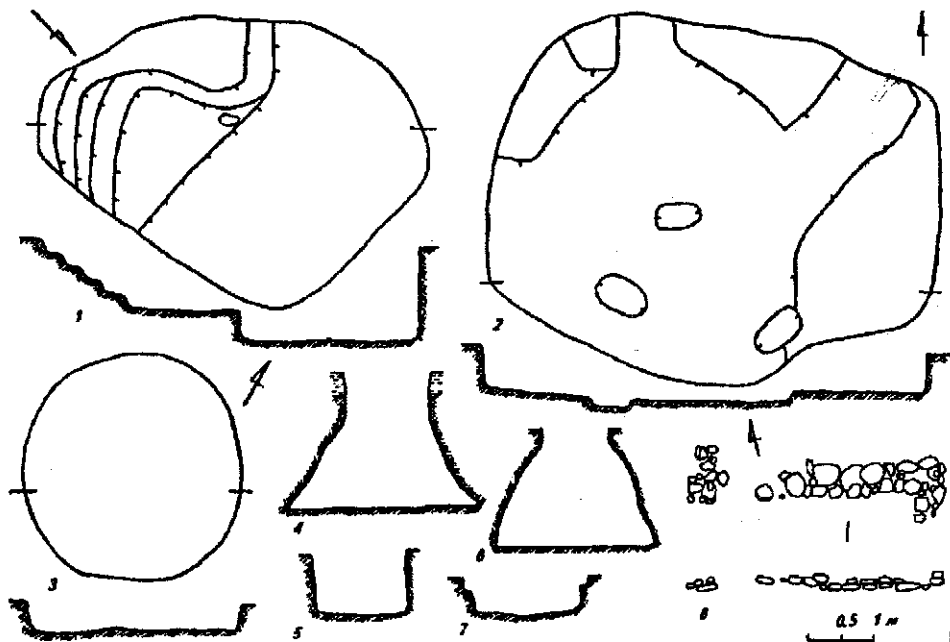

Рис. 2. Напівземлянки: 1 — розкоп II; 2 — розкоп IV; 3 — розкоп I; 4—7 — ями, розкоп IV; кладка стіни житлової будівлі; 8 — розкоп VI.

Розкопи у північно-східній частині Білозерського городища виявили культурний шар з матеріалами пізньокласичного — ранньоелліністичного часу. Площа цього поселення, окреслена виходами підйомного матеріалу, становить близько 2 га. Саме цю пам'ятку пропонується називати Білозерським поселенням. Між ним та поселенням римського часу спостерігається площа, яка не має культурного шару, тут було знайдено скарб з 12 бронзових ольвійських монет (рис. 7, 29).

У північній та північно-західній частинах Білозерського поселення знайдено культурний шар товщиною 0,8 м та рештки трьох заглиблених у материк будівель. У східній частині виявлено шар потужністю 1—1,1 м. Тут на площі 325 м² виявлено два напівземлянкових житла, 10 господарських ям та залишки кам'яних споруд, що свідчить про досить щільну забудову. Щодо попередніх досліджень, Г. Л. Скадовським були виявлені кладки фундаментів наземних будівель, котловани заглиблених жител та ями — вони належали до різного часу (колекції та документація цих досліджень не збереглися, загальні відомості є у згаданій публікації).

М. М. Дмитренком була розкопана прямокутна із заокругленими кутами землянка площею близько 5 м², повною висотою стін 2,1 м з круглою нішею для вогнища, складеною із каменя. На материковій підлозі знайдено матеріал IV ст. до н. е., в складі якого три бронзові ольвійські монети; в заповненні також були речі IV ст. Біля землянки виявлена частина кам'яної стіни.

У розкопах останніх років виявлені залишки п'яти напівземлянок і десяти ям (рис. 2). Одна напівземлянка майже правильної круглої форми мала площу близько 8 м², заглиблювалась в материк на 0,4 м. У ній, як і в інших напівземлянках, на підлозі речового матеріалу не було, заповнення насичене керамікою другої чверті IV ст. Інші напівземлянки — неправильної прямокутної форми з заокругленими кутами мають материкову або обмазану глиною підлогу, у материк заглиблені на 0,3—0,5 м. В одному випадку знайдені залишки вогнища. Одна з землянок мала овальний вхід з півдня, від якого частково збереглися чотири сходинки. Будівля поділялася на кілька частин: південна разом із входом та полицями мала площу близько 8 м² та глибину 1 м від рівня материка, на підлозі стояв камінь, який міг використовуватися як опора для стовпа. Друга частина споруди, площа якої приблизно дорівнювала першій, була заглиблена ще на 0,2—0,4 м. Керамічний матеріал другої — третьої чверті IV ст. знайдений у верхній частині заповнення. Ще дві напівземлянки мали площу близько 20—26 м², вхід — з північного заходу та північного сходу у вигляді двох сходинок, що опливли, в одній знайдені залишки материкового виступу — можливо, частково зруйнованої лежанки. Речовий матеріал із заповнення однієї з них містить велику кількість кераміки другої-третьої чверті IV ст., у другій переважає той же матеріал, але присутні також знахідки кінця V — першої чверті IV ст. Знайдено значну кількість окремих каменів та уламків черепиці. Не виключена можливість, що наземні частини цих будівель були складені із каменю та мали черепичні дахи. Ще одна будівля виділяється великими розмірами — її загальна площа становить близько 60 м². Заповнення біля придонної частини — жовта або зелена глина, змішана з великою кількістю вугілля, в якому були присутні уламки залізних будівельних цвяхів. За розподілом матеріалу у заповненні можна припустити, що напівземлянка використовувалась до середини IV ст.

Всі господарські ями були зосереджені поруч з напівземлянками. Круглі у плані, у розрізі вони мають циліндричну (або злегка звужену до дна), грушеподібну або дзвоноподібну форму. Зернові ями мають великі розміри: глибина у материка 2, діаметр дна 2—3 м. У двох випадках знайдені залишки перекриття. Поки на поселенні не виявлено зольники, однак простежено звичай зсипати та зберігати золу з вогнищ в одному місці — для цього використовувались дві великі дзвоноподібні ями. У попелі зустрічались вироби з обпаленої та необпаленої глини — кульки, «перепічки», пірамідки тощо, є графіті (рис. 7, 11—14).

У зв'язку зі значним зруйнуванням культурного шару кам'яні кладки, розташовані *in situ*, майже не збереглися. Винятком є частина приміщення (рис. 2, 8), від якого зберігся куток та простежується ділянка підлоги у

внутрішній частині. Товщина стін 0,55, довжина — близько 4 м. На поверхні у зруйнованому шарі повсюдно зустрічалося каміння. В усіх розкопах і у підйомному матеріалі знайдено велику кількість уламків плоских та напівокруглих черепиць (рис. 3, 1, 2) синопського виробництва.

Будівельні комплекси Білозерського поселення можуть бути зіставлені з відповідними матеріалами поселень Нижнього Побужжя та Нижнього Подністров'я, де кам'яні будівлі сполучаються з напівземлянками подібного типу та зустрічаються аналогічні ями. Слід відзначити, що на пам'ятках Нижнього Побужжя частіше фіксуються напівземлянкові будівлі невеликих

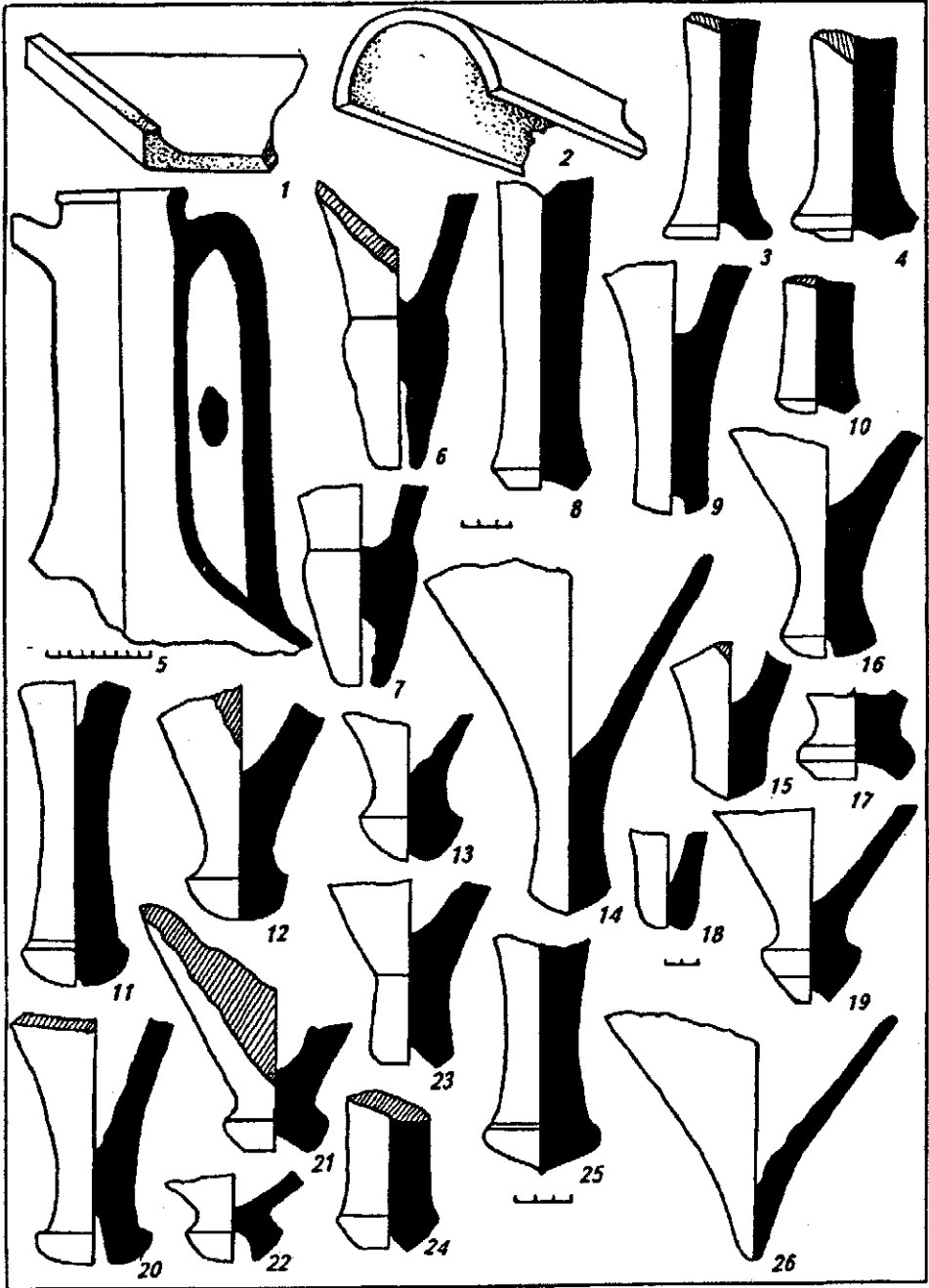

Рис. 3. 1, 2 — черепиця; 3—26 — амфори.

розмірів — до 12 м². Великі споруди такого типу найхарактерніші для архаїчного періоду, хоча зустрічаються і пізніше¹¹.

Серед знахідок переважає кераміка. У керамічному комплексі, порахованому по фрагментах, 80% у кожному розкопі становлять амфори, 4,8—4,9% — черепиця. При підрахунку по мінімальній кількості цілих форм амфори становлять значно меншу частину. Співвідношення решти груп кераміки варіювало у кожному розкопі. Загалом по всіх розкопах за кількістю фрагментів кружальний посуд без амфор приблизно в 1,5 рази перевищував ліпний. Серед кружальних форм при всіх підрахунках перше місце посідають сіроглиняні посудини, приблизно рівні групи становлять чернолакові та червоноглиняні, менше кухонних і незначна група — товстостінні.

У групі амфорної тари найбільша кількість ніжок та інших профільованих частин належить хіоським амфорам «нового стилю». Поодинокі фрагменти датуються другою оловиною V ст. до н. е., а в більшості належать до прямогорлих амфор з «ковпачковими» ніжками різних розмірів та обрисів (рис. 3, 5—7). Вони зустрічались разом з матеріалом перших трьох чвертей IV ст., як і на інших пам'ятках Північного Причорномор'я¹².

У розкопах зустрічалась приблизно така ж кількість фрагментів синхронних хіоським амфор Фасосу та Гераклеї, а також Менди. Амфори Фасосу — біконічного типу, переважно з високими біконічними ніжками (рис. 3, 8). Найраніше клеймо належить до другої чверті — № 1331 за каталогом Бонів, більшість клейм датується до 340 р., є клейма I групи пізнього типу за Дебідуром. За складом глини можна віднести до фасоских маленькі листоподібні клейма з літерою А, розташованою відповідно обрисам листа.

Фрагменти гераклеїських амфор належать до I та II типів (рис. 3, 9, 10). Ранні клейма не знайдені, переважна більшість клейм із загальним датуванням другою-третьою чвертями (друга група за І. Б. Брашинським). Трикутне клеймо Караюдея датується третьою чвертю¹³, одне клеймо можна віднести до 3-ї пізньої групи другої половини сторіччя та одне — на кінець його за аналогією із знахідкою з Олександропольського кургану¹⁴.

Амфори Менди представлені типами з високими «чаркоподібними» ніжками (рис. 3, 3, 4), характерними для другої половини IV ст.¹⁵

Синопський імпорт можна порівняти з обсягом продукції вказаних вище центрів тільки з урахуванням черепиці та лутеріїв, окремо амфори становлять значно меншу групу. Зустрічаються амфори, характерні для IV ст.¹⁶ (рис. 3, 14—16). Найраніші клейма знайдені на черепиці, вони датуються з 373 р.¹⁷ На амфорах виявлені клейма від 361—360 до 350—340 рр.

Значною кількістю представлені типи амфор з широкими грибоподібними вінцями — Солоха I (рис. 3, 17) першої половини — третьою чвертю IV ст.¹⁸ та усть-лабинських (рис. 3, 19). Виділяється група херсонеских амфор типу I-A-I другої половини IV ст.¹⁹ (рис. 3, 21). У розкопах відсутні херсонеські клейма, серед підйомного матеріалу є одне — Геродота — кінця 80-х — середини 70-х рр. III ст. до н. е.²⁰

Решта типів амфор представлена невеликою кількістю фрагментів. Це Солоха II, датування яких збігається з датуванням хіоських амфор з «ковпачковими» ніжками, — виробництва Пепарета²¹, тип Муригіоль першої половини IV ст.²², ранні коські (рис. 3, 12) другої половини IV ст.²³, колесо-подібні клейма на ручках амфор Аканфа другої половини сторіччя²⁴, коринфські типу В (рис. 3, 26) третьою чвертю — кінця IV ст.²⁵ (продукція Коринфу представлена ще лутеріями та котлами), колхідські перехідного варіанту (рис. 3, 18) другої половини IV ст.²⁶ У підйомному матеріалі одне кнідське клеймо з емблемою «ніс корабля» кінця IV — початку III ст.²⁶ Є також знахідки фрагментів амфор невизначених типів та центрів (рис. 3, 11, 20, 22—25). На амфорах знайдені графіті та діпінті, переважно літерні.

Як видно з наведеної характеристики, в цілому керамічна тара та черепиця датуються у межах IV ст., у підйомному матеріалі є знахідки першої чверті III ст. Поодинокі фрагменти хіоських амфор можуть бути датовані ще V ст., але не виділяється група матеріалів з вузьким датуванням першої або останньої (за винятком одного клейма) чвертями IV ст.

Крім амфор та клейм на черепиці, датуючим матеріалом на поселенні мо-
«АРХЕОЛОГІЯ», № 3, 1994 р.

же бути чорнолакова кераміка (рис. 4). В цій групі представлений масовий аттичний імпорт, переважно відкриті форми столового посуду. Розписна кераміка практично відсутня — знайдено лише до десятка фрагментів. Найранішим матеріалом є фрагменти скіфосів, кіліків та одноручних чаш, які датуються першою чвертю IV ст.²⁸ Єдиною знахідкою, датування якої не виходить за межі V ст., є фрагменти дворучного ріжка²⁹. Переважають фрагменти тонкостінних кіліків з високими ручками та канфароподібних, що датуються другою-третьою чвертями IV ст.³⁰ Поширеним типом є синхронні їм чаші без ручок з прямим або загнутим краєм вінець, на кільцевому піддоні³¹.

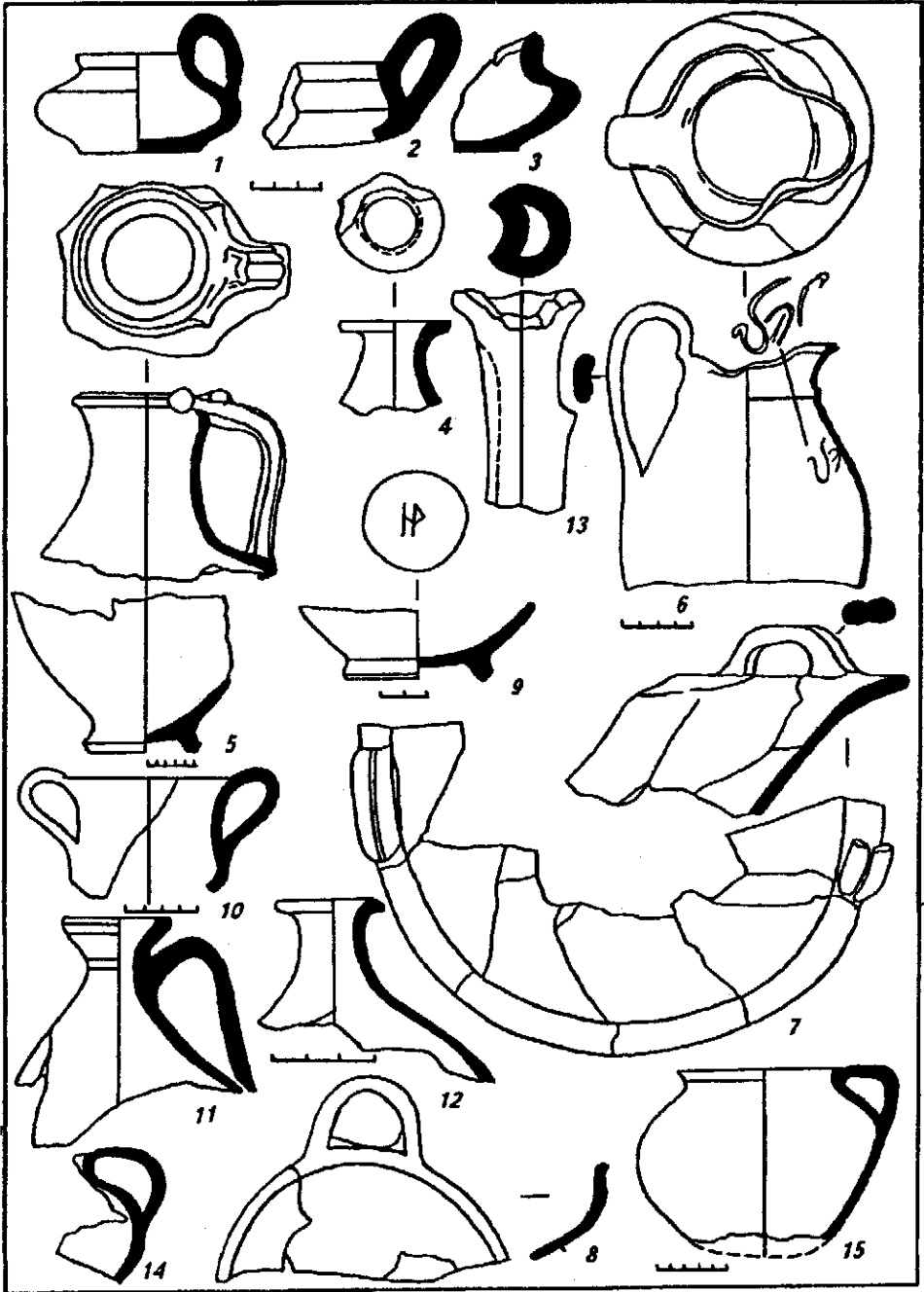

Рис. 4. Чорнолакова кераміка.

Більшість канфарів також цього часу (з масивними або простими вінцями та гладким або канельованим тулубом³²). Є і пізніші типи канфарів, в тому числі з накладним орнаментом кінця IV — початку III ст.³³ На внутрішній поверхні відкритих посудин зустрічається штампований та різьблений орнамент. У меншій кількості знайдені фрагменти рибних блюд, скіфосів, пелік. Закриті форми представлені, головним чином, лекіфами різного розміру, серед них є сітчасті та арібалічні з пальметою. Знайдені також фрагменти ольп та лагіносів. Поширені фрагменти одноріжкових світильників з округлим тулубом та пласким дном. Знайдено один фрагмент орнаментованої верхньої частини кришки лекани. На чорнолакових посудинах часто зустрічаються графіті. Вони, можливо, пов'язані з присвятами Гераклу, Гері, Зевсу та іменами власників.

Як бачимо, масове надходження аттичного чорнолакового посуду синхронно масовому надходженню продукції в амфорах та датується другою-третьою чвертями IV ст. У невеликій кількості зустрічаються типи ранішого часу та останньої чверті IV — першої чверті III ст.

Простий столовий посуд (рис. 5) представлений дуже поширеними в античні часи типами відкритих та закритих посудин. Більшість їх, можливо, ольвійського виробництва. Серед закритих форм переважають сіроглиняні та червоноглиняні глечики різного розміру, серед відкритих — чаши та миски. Поширеною формою є рибні блюда. Знайдено один фрагмент ольвійського кубка-канфара III типу, поширеного до середини IV ст.³⁴ Виділяється велика сіроглиняна миска з прямокутним носиком для зливу, як у лутерія. Знайдені також червоноглиняні конусоподібні кришки, червоноглиняні та сіроглиняні світильники, лекіфи, ойнохойї, флакони, мініатюрні посудини. Декілька фрагментів червоноглиняних виробів нагадують конусоподібні предмети, які можуть бути пов'язані з керамічним або металообробним виробництвом³⁵.

Нечисленна група товстостінної кераміки переважно складається з лутеріїв синопського виробництва (рис. 7, 28). Рідкісніші знахідки фрагментів лутеріїв та котлів інших центрів виробництва, серед яких можна виділити продукцію Коринфу. Кухонний кружальний посуд представлений традиційними для античного часу типами каструль та горщиків, з подібної глини виготовлені і деякі кришки (рис. 5, 15).

Серед ліпного посуду перше місце посідають горщики різних розмірів. Вони мають відігнуті гладкі або орнаментовані вінця, дугоподібне або розтрубоподібне горло, округлий тулуб, що плавно переходить у пласке дно (рис. 6). Іноді орнаментувалися перегин горла та виступ дна. Одного разу на дні ліпної посудини був відзначений слід гончарного круга, на якому посудина, мабуть, була підправлена. Види орнаментациї горщиків такі: пальцеві вдавнення, нігтьові насічки, косі вдавнення, нанесені кінцем палички, кругові, трикутні, «циркульні» вдавнення; по тулубу — візні лінії. Горщики меншого розміру розрізняються формою та складом керамічного тіста (рис. 6, 1). Як правило, горщики виготовлені з грубої глини, що вміщує великі частини шамоту та нерівно випаленої. Одиничною знахідкою є фрагмент широкогорлого горщика, орнаментованого по плічках загостреним валиком, розчленованим косими вдавненнями, а нижче — наліпом конічної форми з видовженим загостреним кінцем (рис. 6, 12).

Інші ліпні форми — це чаши різних розмірів та профілювання, кришки, одна з яких розрізняється масивністю і незвичайністю орнаментациї (рис. 6, 13), наслідування кругових форм — горщиків та каструль, посуд на циліндричних ніжках, цідилка. Треба відзначити, що в керамічному тісті посудин цих форм серед знежирювачів переважає кварцевий пісок, а не шмот (наявність кварцевого піску характеризує ольвійський ліпний посуд)³⁶. Виділяється знахідка уламка миски, що розрізняється ретельною обробкою поверхні та наявністю маленької ручки-упору з горизонтальним отвором — її можна віднести до кераміки гето-дакійського кола³⁷.

Менш численні інші групи речового матеріалу — вироби з глини й уламків посуду, металеві вироби, предмети із скла, кістки, каменю. Вироби з бронзи представлені трьома вістрями стріл і цвяхом (рис. 7, 18—20). Залізні вироби внаслідок поганої збереженості часто не визначаються. Можна

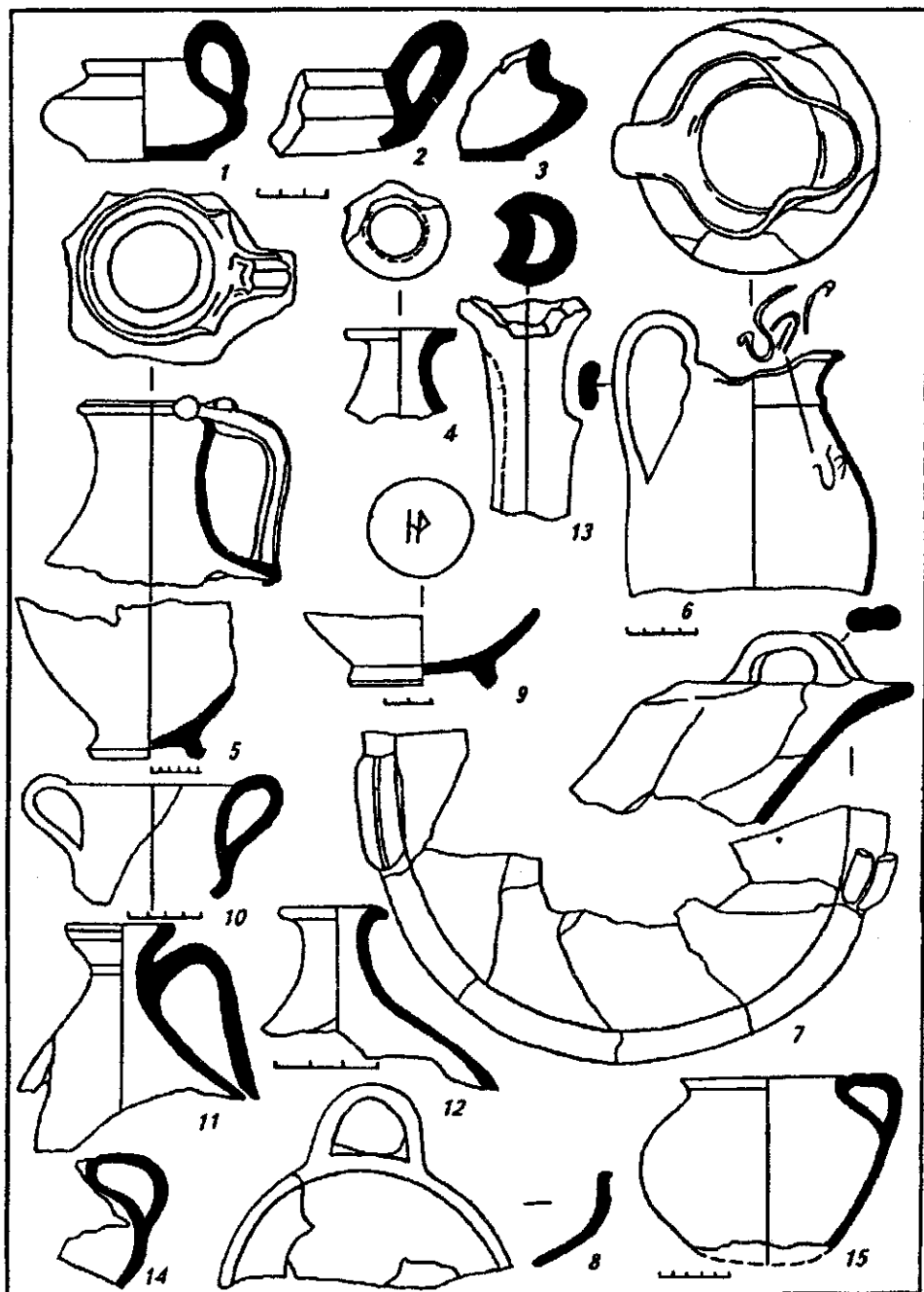

Рис. 5. Проста кругова кераміка: 1—11 — сіроглиняна; 12—14 — червоноглиняна; 15 — кухонний горщик.

відзначити знахідки двох ножів та будівельних цвяхів різних розмірів. Є знахідки скляних намистин, а також овальної вставки, що закріплювалася у персні або підвісці (рис. 7, 16, 17). Знайдено пряслиця з глини, свинцю, керамічних уламків. Є знахідки глиняних грузил для ткацького верстата. Неясне призначення предметів неправильної пірамідальної форми, що не мають отворів. Вони виготовлені як з обпаленої, так і з необпаленої глини і виявлені в золістому заповненні великих ям разом з глиняними кульками, грузилами та «хлібцями» (рис. 7, 11—13). Вони, напевне, можуть бути пов'язані з куль-

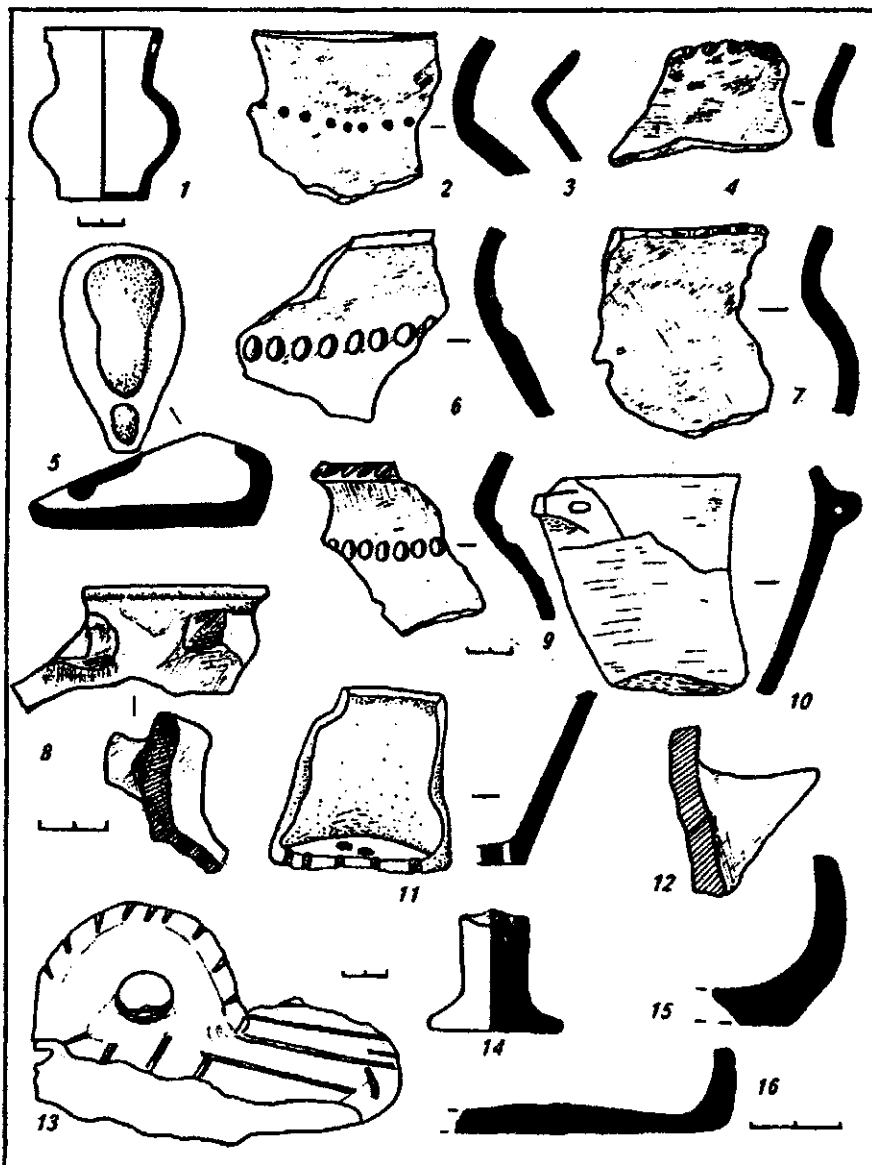

Рис. 6. Ліпна кераміка.

тами³⁸. Амфорні уламки служили також для виготовлення грузил для сіток, пробок, лоцил. З кістки виготовлялися рашпілі, поліровані рукоятки ножів, проколки (рис. 7, 21, 23—25). Серед кам'яних виробів у найбільшій кількості представлені точила. З місцевих порід каменю на поселенні використовувався черепашник — для виготовлення грузил до сіток (рис. 7, 27). Знайдено декілька уламків зернотерок та терок, товкач, вироби із сланцю, піщанику та кварцю, які не мають виходів поблизу поселення.

Остеологічний матеріал визначений О. П. Журавльовим. За кількістю особин на першому місці — невелика рогата худоба (вівця та коза) — 37%; на другому місці за кількістю особин і на першому за кількістю кісток — велика рогата худоба — 27% (в цій групі явно переважають дорослі особи-

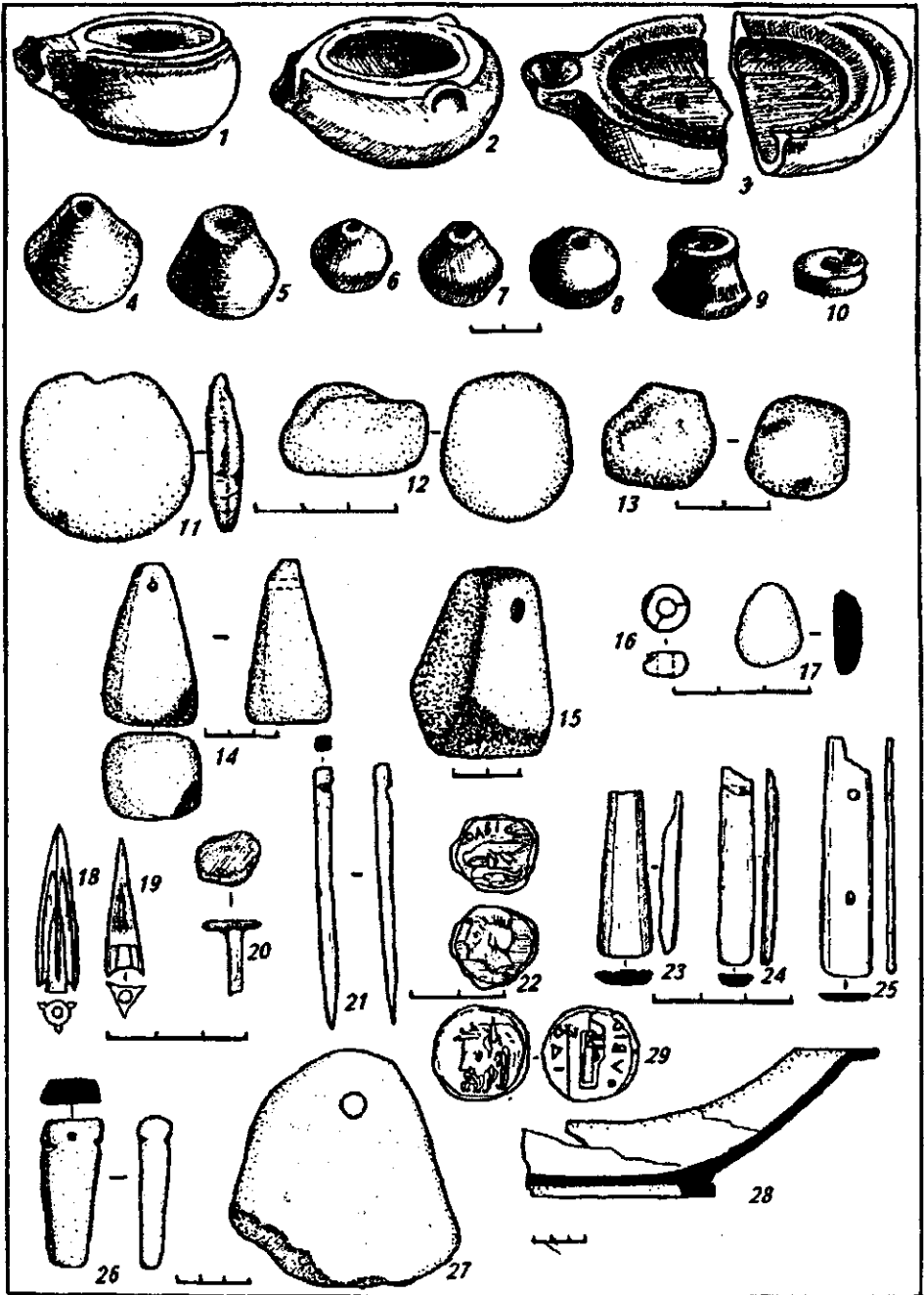

Рис. 7. Речові знахідки: 1—3 — глиняні світильники; 4—10 — пряслиця (4—9 — глина, 10 — свинець); 11—13 — вироби з обпаленої глини; 14, 15 — грузила; 16, 17 — вироби з скла; 18—20 — вироби з бронзи; 21, 23—25 — вироби з кістки; 22 — бронзова монета; 26, 27 — вироби з камню; 28 — лутерій.

ни; цікаво, що на деяких кістках зафіксовано видозмінення, що виникли внаслідок великого фізичного навантаження); далі — собака — 12%, кінь — 11%, свиня — 9% та дикі тварини — 4%. З диких тварин виявлено кістки зайця-русака, тхора степового, кулана, сайгака, лисиці, кабана та дельфіна. Є кістки птахів та уламки панцирів черепах. Дуже багато кісток риб — представлені осетрові, коропові, судак, сом, щука та ін.

Таким чином, результати стаціонарних досліджень Білозерського поселення дають можливість змінити існуючий на нього погляд³⁹. Щодо датування поселення, то його заснування можна віднести до першої половини IV ст. до н. е.— часу розширення сільськогосподарської території Ольвії та виникнення великої хори. Завершальний етап життя на поселенні в розкопах не виявляється внаслідок зруйнування шару. За підйомним матеріалом і найпізнішими знахідками з розкопів можна припустити, що це кінець IV — першу чверть III ст.

Будівельні залишки та речовий матеріал вказують на близькість Білозерського поселення до поселень сільської округи Ольвії. У сільськогосподарській округі Ольвії мешкало етнічно та соціально неоднорідне населення⁴⁰. Її поселення не можуть бути віднесені до тієї ж культури, що й скіфські, досліджувані в районі Кам'янського городища⁴¹, тому немає підстав вбачати в них пам'ятки осілих скіфів. Незалежно від вирішення питання про етнічний склад населення ольвійської сільської округи Білозерське поселення вписується до кола її пам'яток. Можна припустити, що природною межею сільськогосподарської округи Ольвії пізньокласичного часу став Дніпро, а окраїнним східним пунктом — Білозерське поселення.

Речові знахідки Білозерського поселення також можуть бути зіставлені з відповідними матеріалами синхронних поселень сільської округи Ольвії⁴². Як і на цих поселеннях, більшу частину керамічного комплексу становлять уламки амфорної тари. При цьому спостерігається збіг центрів виробництва і кількісне співвідношення їх тари, відмінності виникають, головним чином, хронологічні (на Білозерському поселенні ще немає родоських амфор та синхронних їм типів кераміки). Збігається й співвідношення груп кераміки, є аналогії й серед інших категорій речового матеріалу, у цілому збігається склад стада. До відмінностей можна віднести велику кількість уламків черепиці. Цікаво, що ближчі аналогії Білозерське поселення має не серед сусідніх пам'яток, а серед поселень, розташованих на узбережжі Бузького лиману. Як і все населення ольвійської хори, мешканці білозерського поселення були хліборобами й скотарями, важливу роль відіграло рибальство; численність довізної кераміки є свідомством великого значення торговельної діяльності, знахідки ольвійських монет вказують на роль грошового обігу.

Примітки

¹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— К., 1989.— С. 101.

² Рубан В. В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV—III вв. до н. е. // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 30, 31.

³ Буйских С. Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития ольвийской хоры (VI—II вв. до н. е.) // Ольвия и ее округа.— К., 1986.— С. 21.

⁴ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 72, 73.

⁵ Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем реки Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды VIII АС.— М., 1887.— Т. 3.— С. 81—85.

⁶ Дмитренко М. М. Археологічне обстеження Білозерського городища 1946 р. // НА ІА АН України, № 1946/34, л. 1—7.

⁷ Погребова Н. Н., Елазина Н. Г. Отчет о работе Западносикифской экспедиции ИА АН СССР в 1959 г. // Архив каф. археологии МГУ, оп. № 1324, КП № 168.— С. 19, 20; фонды музея каф. археологии.

⁸ Каршиковский П. Й. Доповнення до історії монетної справи Ольвії наприкінці IV ст. до н. е. // МАПІ.— 1960.— Вип. 3.— С. 235; Рубан В. В., Урсадов В. Н. История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 41, 43, 46.

⁹ Ратнер І. Д. Довідник з археології України. Херсонська область.— К., 1984.— С. 22, 27.

¹⁰ Чирков А. П. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману // ЗООИД.— 1867.— Т. 6.— С. 547.

¹¹ Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— С. 49, 103—125; Головачева Н. В., Марченко К. К., Рогов Е. Я., Соловьев С. Л. Антич-

ное поселение Нижнего Побужья Козырка 12 (классический период) // КСИА АН СССР.— 1990.— Вып. 204.— С. 66—71; *Марченко К. К., Соловьев С. Л.* К типологии строительных комплексов Нижнего Побужья IV в. до н. е. // КСИА АН СССР.— 1988.— Вып. 194.— С. 50—52; *Никитин В. И., Снытко И. А.* Древнегреческая землянка у с. Матвеевка // Древнее Причерноморье: Тез. докл. II чтений памяти П. О. Карышковского.— Одесса, 1991.— С. 63; *Диамант Э. И.* Жилые земляные сооружения Жеваховского поселения // Древнее Причерноморье: Тез. докл.— Одесса, 1991.— С. 31—33; *Охотников С. Б.* Нижнее Поднестровье в VI—V вв. до н. е.— К., 1990.— С. 12; *Снытко И. А.* Исследования поселения античного времени Сиверсов Маяк I на Бугском лимане // Межполюсные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура: Материалы к конф. в Херсонесском заповеднике.— Севастополь, 1992.— С. 43.

¹² *Монахов С. Ю., Рогов Е. Я.* Амфоры некрополя Панское I // АМА.— 1990.— Вып. 7.— С. 138.

¹³ *Брашинский И. Б.* Вопросы хронологии керамических клейм и типологического развития амфор Гераклеи Понтийской // НЭ.— 1984.— Т. XIV.— С. 12; *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. е.— Л., 1980.— С. 23—25, 117, 171.

¹⁴ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт.— С. 25 (клейма Этима); *Алексеев А. Ю.* Греческая керамика из Александропольского кургана // Сообщ. ГЭ.— 1986.— Вып. 51.— С. 35—37.

¹⁵ *Брашинский И. Б.* Греческий керамический импорт.— С. 21; *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 72—75, 147.

¹⁶ *Монахов С. Ю.* Динамика форм и стандартов синопских амфор // Греческие амфоры.— Саратов, 1992.— С. 180, 181.

¹⁷ Клейма определены Н. Ф. Федосеевым.

¹⁸ *Манцевич А. П.* Кургана Солоха: Публикация одной коллекции.— Л., 1987.— С. 50, 104, 125; *Монахов С. Ю., Рогов Е. Я.* Амфоры некрополя Панское-1.— С. 140, 141.

¹⁹ *Монахов С. Ю.* Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э.— Саратов, 1989.— С. 75, табл. I.

²⁰ *Кац В. И.* Типология и хронологическая классификация херсонесских клейм // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 92, 93, 100—103.

²¹ *Doulgeri-Intzessiloglu A., Garlan Y.* Vin et amphores de Perarethos et d'Ikos // ВСН.— 1990.— 114 — P. 371—373, 384; *Амперер Ж. И., Гарлан И.* Греческие мастерские // Греческие амфоры.— С. 19—21.

²² *Монахов С. Ю.* Амфоры типа Муриголь // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Тез. докл.— Старочеркасская — Ростов-на-Дону, 1990.— С. 13, 14.

²³ *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора // МИА.— 1960.— № 83.— С. 105, 106, табл. XXIV, № 53 а-в.

²⁴ *Амперер Ж. И., Гарлан И.* Указ. соч.— С. 18, 19.

²⁵ *Koehler C. G.* Amforas on Amforas // Hesperia.— 1982.— V. 51.— 3.— P. 290, 292, pl. 79, 1, 17, 18, 19.

²⁶ *Цейцладзе Г. Р.* Производство амфорной тары в Колхиде // Греческие амфоры.— С. 94, рис. 4.

²⁷ *Ефремов Н. В.* К истории торговых связей Книды с Северным Причерноморьем (По материалам керамических клейм) // Греческие амфоры.— С. 258.

²⁸ *Sparkes B. A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B. C. // The Athenian Agora.— V. XII.— 1970.— Nr. 349, 556, 558, 649, 652, 653, 655, 757, 758.

²⁹ *The Athenian Agora.*— V. XII.— Nr. 1198-feeder.

³⁰ *Corbett P. E.* Palmette Stamps from an Attic Black-glaze Workshop // Hesperia.— 1955.— V. XXIV.— 3.— P. 179, pl. 70, nr. 25—28; *Robinson D. M.* Excavations at Olynthus.— Baltimore, 1950.— V. XIII.— P. 283—287, pl. 187; *The Athenian Agora.*— V. XII.— Nr. 681—685.

³¹ *Edwards G. R.* Corinthian Hellenistic Pottery // Corinth, results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens.— 1975.— V. VII.— Pt. III.— P. 32, pl. 2, nr. 55; *Jones J. E., Graham A. J., Sackett L. H.* An Attic Country House.— P. 377, fig. 6, nr. 25, 32.

³² *The Athenian Agora.*— V. XII.— Nr. 698—7016 706—713.

³³ *Севтопольс.*— София, 1984.— Т. I.— С. 68, 69, табл. XV, 12; *Corinth.*— V. VII.— P. 20, pl. 39; *McGredie J. R.* Fortified Military Camps in Attica // Hesperia.— 1966.— Suppl. XI.— P. 11, pl. 6, C; *Jones J. E., Graham A. J., Sackett L. H.* An Attic Country House below the Cave of Pan at Vary.— P. 376, nr. 16, fig. 5.

³⁴ *Зайцева К. И.* Ольвийские кубки и канфары VI—IV вв. до н. э. // Труды ГЭ.— 1984.— Т. XXIV.— С. 120.

³⁵ *Трейстер М. Ю., Шелов-Коведяев Ф. В.* Глиняный конусовидный предмет с графитом

из Гермонассы // Археология и искусство Боспора: Сообщ. ГМИИ им. Пушкина.— 1992.— Вып. 10.— С. 112, 113, рис. 1, с. 128.

³⁶ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И // Ольвия.— К., 1940.— Т. 1.— С. 132; Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии.— Л., 1988.— С. 60.

³⁷ Диамант Э. И. Лепная керамика античных поселений побережья Одесского залива IV—III вв. до н. э. // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 135.

³⁸ Марченко К. К., Доманский В. В. Культовый зольник на поселении Куцуруб I // КСИА АН СССР.— 1983.— Вып. 174.— С. 40; Буйских С. Б. Эсхары Глубокой Пристані // Древнее Причерноморье.— КСООА.— Одесса, 1993.— С. 30, 82.

³⁹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— С. 145.

⁴⁰ Отрешко В. М. З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1982.— Вип. 41.— С. 38.

⁴¹ Былкова В. П. Скифское поселение Первомаевка 2 // Древности степного Причерноморья и Крыма. Т. II.— Запорожье, 1991.— С. 157—162.

⁴² Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии.— С. 126—143.

В. П. Былкова

К ВОПРОСУ О ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЕ СЕЛЬСКОЙ ОКРУГИ ОЛЬВИИ В ПОЗДНЕКЛАССИЧЕСКОЕ — РАННЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ

При характеристике формирования и развития сельской округа Ольвии отмечается слабая изученность поселений IV—III вв. до н. э. Вопрос о восточной границе хоры связан с атрибуцией Белозерского поселения, которое считалось скифским городом. После проведения на нем раскопок появилась возможность охарактеризовать этот памятник более полно и определить его место среди синхронных поселений Нижнего Поднепровья.

Анализ строительных комплексов и вещевого материала показал близость Белозерского поселения к поселениям сельской округа Ольвии. Время его основания — первая четверть IV в. до н. э.— совпадает со временем расширения сельскохозяйственной территории Ольвии и возникновения ее большой хоры, последний период жизни на нем — конец IV — первая четверть III в. до н. э.— с завершением существования большой хоры. Можно предположить, что в позднеклассическое время границей сельской округа Ольвии стал Днепр, а окраинным восточным пунктом — Белозерское поселение.

В. Р. Вулкова

TO THE PROBLEM OF THE EASTERN BOUNDS OF THE OLBIA PONTIC'S CHORAE IN THE IV—III CENT. B. C.

The settlements on the Olbian agricultural territory in the IV—III cent. B. C. are investigated less fulfil than the earlier and the later ones. The question of the eastern bounds of the Olbian chorae is connected with determination of Belozerskoe site which was considered to be a scythian city. After the archaeological exavations on this site there is a base for charecteristics of this site, the possibility appeare to determinete intis place among the synchronous settlements in the lower Dniper region. The researche of the building complexes and the material are shown the closeness of Belozerskoe settlement to the settlements of the Olbian chorae. The time of it's foundation—the first quater of the IV cent. B. C.—coincides with the time of expansion of the Olbian agricultural area; the last period of it's existence—the IVth—the first quarter of the IIIrd cent. B. C.—with the ending of the large Olbian chorae. For that time Belozerskoe settlement in the lower Dniper region may be supposet to be the eastern bound of the Olbian chorae.

Одержано 3.02.94